

การศึกษาระบบอุปถัมภ์กับปัญหาสังคมไทย: การประยุกต์ใช้ ของนักสังคมสงเคราะห์วิชาชีพ¹

รองศาสตราจารย์ ดร.กิติพัฒน์ นนทปัทมเดชกุล²

บทคัดย่อ

การศึกษาเรื่อง “ระบบอุปถัมภ์” เป็นสิ่งพบเห็นโดยกว้างขวางในงานเขียนเกี่ยวกับการเมืองการปกครองเป็นหลัก นักวิชาการและนักวิเคราะห์มักจะมองว่าระบบอุปถัมภ์เป็นอุปสรรคสำคัญของการพัฒนาการเมืองการปกครอง เป็นต้นตอของปัญหาการทุจริต หรือทำให้การพัฒนาระบอบประชาธิปไตยล่าช้า-ไม่ก้าวหน้าเท่าที่ควร เป็นอุปสรรคต่อระบบเศรษฐกิจเสรี การกระจายอำนาจและการปฏิรูประบบราชการ อันที่จริงเมื่อพิจารณาว่า การเมืองการปกครอง เศรษฐกิจเสรี การกระจายอำนาจ หรือแม้แต่การปฏิรูประบบราชการล้วนเป็นเรื่องที่แนบแน่นกับชีวิตความเป็นอยู่ของคนสังคม ระบบอุปถัมภ์จึงเกี่ยวข้องกับการเปลี่ยนแปลงทางสังคม ปัญหาสังคมและสวัสดิการสังคม ตลอดจนการสังคมสงเคราะห์อย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้

การศึกษาระบบอุปถัมภ์มีอยู่มากมายและไม่ได้มีเฉพาะในสังคมไทย แต่เป็นประเด็นของประเทศต่าง ๆ ทั่วโลก (Brinkerhoff & Goldsmith, 2004; Darabont, 2010; Munro, 2010) ระบบอุปถัมภ์ยังคงดำรงอยู่ในประเทศต่าง ๆ ทั่วโลก แม้ว่าจะมีความพยายามต่อสู้กับระบบอุปถัมภ์ผ่านทางกลไกการสร้างเศรษฐกิจเสรี (economic liberalization) การสร้างระบอบประชาธิปไตย (democratization) และการปฏิรูประบบราชการ (civil service reform) ทว่า ประเทศกำลังพัฒนาหลายประเทศก็ยังคงมี

¹ปรับปรุงจากเอกสารคำสอน วิชา สด.213 การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและปัญหาสังคมไทย. เรื่อง ระบบอุปถัมภ์กับปัญหาสังคมไทย. หลักสูตรสังคมสงเคราะห์ศาสตรบัณฑิต มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ศูนย์ลำปาง เมื่อ 31 ตุลาคม 2557.

²รองศาสตราจารย์ ประจำคณะสังคมสงเคราะห์ศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

ระบบอุปถัมภ์ฝังรากเหง้าแน่นอยู่ในสังคม โดยตัวของระบบอุปถัมภ์ที่ก่อให้เกิดความไม่เป็นธรรมในการบริหารจัดการอย่างกว้างขวาง (อาทิ การเล่นพรรคเล่นพวก การใช้เส้นสายในการเข้าทำงานหรือเลื่อนตำแหน่ง) ถือว่าเป็นปัญหาสังคมประการหนึ่ง นอกจากนั้นปัญหาห่วยไถ่ดิน ปัญหาการคอร์รัปชัน ปัญหาผลประโยชน์ส่วนตัวขัดแย้งกับประโยชน์ส่วนรวมก็มีความเชื่อมโยงกับระบบอุปถัมภ์โดยตรง (นพพันธ์ วรรณเทพสกุล. 2554; สิริโชค กลางคุณานนท์. 2552)

ระบบอุปถัมภ์ หรือบางครั้งมีผู้เรียกว่า ความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์หรือความสัมพันธ์ในแนวดิ่งมีนักวิชาการให้ความเห็นอย่างหลากหลาย ในที่นี้ขอนำมาอภิปรายเชื่อมโยงกับปัญหาสังคมและสังคมสงเคราะห์ไทยเป็นการสังเขปและเพื่อนำไปสู่การแสวงหาความกระจ่างชัดยิ่งขึ้นในโอกาสต่อไป

Abstract

A large number of studies on patron – client systems were conducted under the political sciences and public administration. These studies always mention the patron – client system as significant obstacles to democracy, decentralization, market liberalization, government reform and so on. The patron – client relations, in fact, are closely connected to people lives and welfare. The studies on the patron – client relations cover global community. Many researchers confirm that although there are strong attempts to fight against the patron – client system, it yet is deeply existed in the developing societies. However, according to the recent research of three Thai scholars, they contend that Thai society is free from the patron – client system or it has never been significant feature of Thai society, in general. The study on Thai context shows the evidence of new

citizenship and their social activity which moving to fulfil their social safety and security.

Social work is a profession working with people for the same sense of creating social security among the neediest. Social worker philosophical values are to promote human dignity and human rights. Therefore, social workers practice their everyday task gearing to reduce or abolish the patron – client system. Professional social workers who committed strongly to their ethical values are to do nothing but reproduce the fight against the patron – client relations.

ความหมายของระบบอุปถัมภ์

สำหรับการศึกษาระบบอุปถัมภ์ในสังคมไทย นักวิชาการทั้งไทยและสากลให้ความสนใจกันมาก ท่านที่ศึกษาความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ในสังคมไทยที่สำคัญที่สุด คือ ม.ร.ว.คินทร์ รพีพัฒน์ ซึ่งให้ความเห็นว่าระบบอุปถัมภ์หรือความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ในประวัติศาสตร์ไทยนั้น อาจจะมีมาก่อนระบบไพร่หรือระบบศักดินา ในระบบนาย-ไพร่ ก็มีลักษณะความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ (ปริตตา เฉลิมเผ่า กอนันทกุล, 2548, น. 21) โดยรูปธรรม ระบบอุปถัมภ์ก็คือความสัมพันธ์ระหว่างผู้ใหญ่กับผู้ผู้น้อย เจ้กับข้า คนรวยกับคนจน คนในสลัมที่มีฐานะกับคนสลัมที่มีฐานะยากจน นักเลงรุ่นพี่ช่วยเหลือนักเลงรุ่นน้อง ฯลฯ ทั้งนี้ ระบบอุปถัมภ์หรือความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ทำหน้าที่เป็นกลไกที่ยึดโยงคนต่างฐานะเข้าไว้ด้วยกัน (น.24) เป็นเครื่องกำหนดความสัมพันธ์ให้คนที่อยู่ต่างฐานะรู้หน้าที่ที่มีต่อกันและกัน (น.37)

กล่าวอีกอย่างหนึ่ง ระบบอุปถัมภ์เป็นความสัมพันธ์ระหว่างคู่สัมพันธ์ในแนวตั้ง ฝ่ายหนึ่งคือผู้ที่เหนือกว่า มีทรัพยากรมากกว่า หรือมีอำนาจมากกว่า กับอีกฝ่ายหนึ่งที่ด้อยกว่า อยู่ในระดับต่ำชั้นกว่า มีทรัพยากรน้อยกว่าหรือไม่มีทรัพยากรเลย หรือมีอำนาจ

น้อยกว่าหรือไม่มีอำนาจเลย โดยจากการมีปฏิสัมพันธ์ในแนวดิ่ง ผู้ที่อยู่เหนือกว่าให้การอุปการะช่วยเหลือ ค้ำครองป้องกัน หรือดูแลผู้ที่ด้อยกว่า ขณะเดียวกัน ผู้ที่ด้อยกว่าให้การสนับสนุน ทำงานให้ โดยยอมรับใช้และเชื่อฟังเป็นการตอบแทน ความสัมพันธ์แนวดิ่งนี้ยังห่อหุ้มหรือจรรโลงไว้ด้วยค่านิยมหรืออุดมคติ ที่เรียกว่า การแสดงความกตัญญูทวดเวที (อคิน รพีพัฒน์, 2518, น.79 อ้างถึงใน สิทธิโชค กลางคุณานนท์, 2552, น.8) หรือที่นิธิ เอียวศรีวงศ์เห็นว่า ความกตัญญูเป็นส่วนหนึ่งที่สำคัญของความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ (อคิน รพีพัฒน์, 2548, น. 58) ความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์จึงมีมิติเชิงซ้อนมากกว่าเป็นแค่ความสัมพันธ์แนวดิ่งระหว่างคู่ความสัมพันธ์ในลักษณะเส้นตรงแนวยาว (linear) และยังมีลักษณะเฉพาะตัวเป็นอย่างยิ่ง (highly personalistic) (น.59).

วิเคราะห์ระบบอุปถัมภ์ในกรณีสุนทรภู่

เพื่อให้เห็นภาพที่ชัดเจนยิ่งขึ้น ขอนำเสนอบทกลอนของสุนทรภู่ เรื่องนิราศภูเขาทองที่นักเรียนมัธยมต้นยังท่องจำกันอยู่ ดังนี้

“ถึงหน้าวังดังหนึ่งใจจะขาด	คิดถึงบาทบพิตรอดิศร
ไธผ่านเกล้าเจ้าประคุณของสุนทร	แต่ปางก่อนเคยเฝ้าทุกเช้าเย็น
พระนิพพานปานประหนึ่งศรัทธาขาด	ด้วยไธญาติยากแค้นถึงแสนเข็ญ
ทั้งโรคช้ำกรรมช้ำวิบัติเป็น	ไม่เล็งเห็นที่ซึ่งจะพึงพา
จะสร้างพรตอดล่ำห่มส่วนบุญถวาย	ประพุดฝ้ายสมณะทั้งวลา
เป็นสิ่งของฉลองคุณมุลิกา	ขอเป็นข้าเคียงพระบาททุกชาติไป
ถึงหน้าแพแลเห็นเรือที่นั้ง	คิดถึงครั้งก่อนมาน้ำตาไหล
เคยหมอบรับกับพระจมีนไวย	แล้วลงในเรือที่นั้งบัลลังก์ทอง
เคยทรงแต่งแปลงบทพจนารถ	เคยรับราชโองการอ่านฉลอง
จนภูฐานสิ้นแม่น้ำแลลาคลอง	มิได้ข้องเคืองขัดหทัยา
เคยหมอบใกล้ได้กลิ่นสุคนธ์ตลบ	ละอองอบสรนขึ้นนสา
สิ้นแผ่นดินสิ้นรสสุคนธา	วาสนาเรากี่สิ้นเหมือนกลิ่นสุคนธา”

กลอนบทนี้ สะท้อนให้เห็นการปฏิบัติทางสังคม (social practice) ที่คนที่อยู่ต่ำกว่าแสดงต่อคนที่อยู่เหนือกว่า ทว่า มีลักษณะเฉพาะตัว และสะท้อนอุดมคติหรือชุดค่านิยมของความจงรักภักดี-ความกตัญญูทวนเวียนอย่างชัดเจน อันที่จริง กรณีของสุนทรภู่ที่มีชะตาชีวิตเคยรุ่งเรืองในสมัยพระเจ้าอยู่หัวฯ รัชกาลที่ 2 แล้วตกอับในสมัยรัชกาลที่ 3 นั้นอาจจะวิเคราะห์ได้ว่า แบบแผนความสัมพันธ์ในแนวตั้งนี้ ไม่ได้มีสูตรสำเร็จ และมีมิติเชิงซ้อนระหว่างคู่ความสัมพันธ์ เมื่อครั้งกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ยังถวายงานพระเจ้าอยู่หัวฯ รัชกาลที่ 2 น่าจะมีตำแหน่งแห่งที่สูงกว่าสุนทรภู่ แต่ในคุณลักษณะของการเป็นสหายอดกวีแห่งรัตนโกสินทร์ ทำให้เกิดความขัดแย้งกัน เมื่อสิ้นรัชกาลที่ 2 และกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ขึ้นครองแผ่นดินเป็นรัชกาลที่ 3 ทรงไม่โปรดสุนทรภู่อย่างยิ่ง ทั้งนี้ อาจวิเคราะห์ได้ว่า พระเจ้าอยู่หัวฯ รัชกาลที่ 2 ทรงตระหนักในความรู้ความสามารถขั้นสูงสุดยอดในเชิงกวีของสุนทรภู่ และไม่ได้วางตำแหน่งแห่งที่ของสุนทรภู่ต่ำกว่ากรมหมื่นเจษฎาบดินทร์เท่าใดนัก ขณะเดียวกัน สุนทรภู่เองก็ไม่ได้วางตำแหน่งแห่งที่ของตนในระดับต่ำชั้นกว่ากรมหมื่นเจษฎาบดินทร์เท่าใดนัก เช่นเดียวกัน สังเกตได้จากการที่สุนทรภู่กับทกลอนของกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ต่อหน้าพระพักตร์รัชกาลที่ 2 จนเป็นเหตุให้กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ขัดเคืองพระทัย

บทกลอนบทนี้ถือว่าสอดคล้องกับการวิเคราะห์ของ อคิน รพีพัฒน์ ที่มองว่าระบบอุปถัมภ์ในสังคมไทยมีความเป็นเฉพาะตัวเป็นอย่างยิ่ง (highly personalistic) มีมิติที่สลับซับซ้อนและไม่ได้มีแบบแผนที่ตายตัว รวมทั้งมีความจงรักภักดี ความเมตตากรุณา และความกตัญญูเป็นอุดมการณ์ที่เป็นรากฐานของความสัมพันธ์แนวดิ่ง ที่ปฏิบัติสืบเนื่องกันมา

มิติเชิงซ้อนของระบบอุปถัมภ์

การที่ความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์เป็นการแลกเปลี่ยนที่ไม่กำหนดสิ่งใดอย่างแน่นอนตายตัว เพียงแต่มีความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ความเมตตากรุณาและความกตัญญูเป็นอุดมการณ์ (อคิน รพีพัฒน์. 2548, น.68) กล่าวคือไม่มีการกำหนดว่า ฝ่ายที่อยู่เหนือกว่า

จะต้องอุปถัมภ์อย่างไร และฝ่ายที่อยู่ต่ำขึ้นกว่าจะเรียกร้องต่อการรับอุปถัมภ์อย่างไร ดังนั้น ความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์จึงมีลักษณะเฉพาะตัวสูง และความเฉพาะตัวนี้ยังสะท้อนให้เห็นความสลับซับซ้อน

มิติความซับซ้อนของความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ที่พึงพิจารณาอีกประการหนึ่ง คือ ความสัมพันธ์แนวดิ่งที่ไม่เท่าเทียมกัน ทั้งนี้ คู่ความสัมพันธ์ที่คาดหวังการปฏิบัติต่อกันนั้น ฝ่ายที่อยู่ต่ำขึ้นกว่า หรือต่อยกว่าไม่มีทรัพยากร อำนาจและสถานภาพที่จะตอบแทน ผู้ที่อยู่เหนือกว่าได้อย่างเต็มที่ จึงตกอยู่ในสภาพของการติดหนี้บุญคุณ เมื่อบุคคลต้องติดหนี้บุญคุณในระบบอุปถัมภ์นั้น มีผู้วิเคราะห์ว่า ผู้ที่เป็นฝ่ายรับการอุปถัมภ์มีทางเลือกในการปฏิบัติอย่างน้อย 4 ประการ คือ

ประการที่ 1 เขาสามารถตอบแทนหนี้บุญคุณไปยังผู้อุปถัมภ์ด้วยการบริการในสิ่งที่ผู้อุปถัมภ์ต้องการมาก จนถึงระดับที่มีคุณค่าการแลกเปลี่ยนที่ทัดเทียมกัน

ประการที่ 2 การตอบแทนบางอย่าง อาทิ การตอบแทนด้านศาสนา การแพทย์ หรือการมีความชำนาญในการสู้รบ การตอบแทนเหล่านี้อาจเป็นไปได้ ทว่าในกรณีที่ทรัพยากรของผู้อุปถัมภ์ที่มีฐานะต่ำ มักไม่เพียงพอที่จะให้การอุปถัมภ์ ผู้รับการอุปถัมภ์อาจพยายามหาทางพึ่งพิงแหล่งอื่นหรือผู้อุปถัมภ์คนอื่น ถ้ามีความจำเป็นที่จะต้องมีผู้อุปถัมภ์มาก และหากมีการแข่งขันกันมากระหว่างผู้อุปถัมภ์หลายคน ชื่อเรียกร้องของผู้อุปถัมภ์ก็จะลดลง ผู้รับการอุปถัมภ์อาจไม่เห็นความสำคัญในการตอบแทนบุญคุณมากนัก

ประการที่ 3 ในสังคมเกษตรกรรมส่วนใหญ่ การจัดให้มีการปกครองตนเองนั้น เป็นสิ่งที่สนับสนุนให้มีการผูกขาดอำนาจท้องถิ่นโดยเจ้าหน้าที่หรือเจ้าของที่นา ทว่าฝ่ายของผู้รับการอุปถัมภ์อาจมีอำนาจต่อรองและสามารถบังคับผู้อุปถัมภ์ให้บริการต่าง ๆ แม้ว่า ในท้ายที่สุด ผู้รับการอุปถัมภ์จะหันหน้าเข้าหาผู้อุปถัมภ์ ซึ่งในความเป็นจริง กรณีการต่อรองของผู้รับการอุปถัมภ์น่าจะเป็นไปได้ยาก เนื่องจากผู้อุปถัมภ์มีอำนาจในท้องถิ่น และประชาชนท้องถิ่นมักขาดอิสระในการปกครองตนเอง

ประการที่ 4 ผู้อุปถัมภ์อาจไม่ต้องการความช่วยเหลือจากผู้รับการอุปถัมภ์เลยก็ได้ ทว่า ทางเลือกนี้จะดูห่างไกล ด้วยเหตุที่ ผู้อุปถัมภ์คือผู้ครอบครองบริการสำคัญ เช่น การปกครอง การให้ความคุ้มครอง การเป็นเจ้าของที่ดิน และการจัดงานให้ทำ (อมรา พงศาพิชญ์ และปรีชา คุวินทร์พันธ์, 2539, น. 49)

นักวิชาการไทยวิเคราะห์ว่า ปัจจัยที่เป็นมูลเหตุสำคัญที่ก่อให้เกิดระบบอุปถัมภ์หรือความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ คือการปฏิบัติตามค่านิยมในเรื่อง “การที่เป็นฝ่ายให้ เพื่อหวังที่จะได้สิ่งตอบแทน-เป็นความคุ้มครองป้องกันหรือช่วยเหลือ” ดังที่ ศุภรัตน์ เลิศพานิชย์กุล (2538, น.112) ยกตัวอย่างว่า คนไทยจะนิยมเช่นไหว้ศาลพระภูมิเจ้าที่เพื่อขอให้ช่วยดูแลคุ้มครอง หรือหลายคนมักบนบานศาลกล่าว หรือไหว้พระพุทธรูป-สิ่งศักดิ์สิทธิ์เพื่อขอพร ขอให้ช่วยเหลือลดบันดาลให้กิจการของตน และเมื่อเวลาผ่านไปบุคคลได้รับผลสำเร็จก็หาสิ่งของไปไหว้ถวายเป็นการแก้บน ในอดีตเด็กผู้ชายไปวัด เพื่อเล่าเรียนเขียนอ่านเป็นครั้งแรก จะนำดอกไม้ธูปเทียนหรือสิ่งของไปให้กับผู้ที่จะเป็นครู ทำให้เกิดพิธีไหว้ครู ซึ่งก็คือการคาดหวังที่จะได้ความรู้ที่ดี-มีประโยชน์ต่อการพัฒนาชีวิตของตนเป็นการตอบแทน ผู้น้อยไปหาผู้ใหญ่ก็มีภูมิ “สัสสุกลูกไม้” เป็นของติดไม้ติดมือหรือของกำนัล ผู้ที่ปรารถนาจะเป็นขุนนางที่ครอบครองศักดินาดั้งแต่ 400 ไร่ขึ้นไป มีข้อกำหนดให้ต้องผ่านการถวายตัวหรือฝากตัวเข้าอยู่ใต้อุปถัมภ์ของพระมหากษัตริย์ นั่นคือการมีกฎหมายกำหนดให้ความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์เป็นสิ่งที่เป็นทางการ สังคมไทยจึงเป็นสังคมที่มีโครงสร้างแนวดิ่งที่เต็มไปด้วยการยอมรับความเหนือชั้น-ต่ำชั้นของคนในสังคมไทยว่ามีอยู่จริง และการหวังสิ่งตอบแทนจากฝ่ายที่เหนือกว่า ในหลาย ๆ กรณีเป็นการคอร์รัปชัน-หรือการเอาประโยชน์ของสังคมส่วนรวม ไปเป็นของตนเอง เช่น การฝากเนื้อฝากตัว เมื่อต้องสอบแข่งขันเข้าทำงาน หรือการใช้ความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์เพื่อให้ได้ความก้าวหน้าในตำแหน่งหน้าที่การงาน แทนที่จะใช้ความรู้ความสามารถ เป็นต้น

นัยยะของแบบแผนการปฏิบัติตามค่านิยมที่ว่า “การที่เป็นฝ่ายให้ เพื่อหวังที่จะได้สิ่งตอบแทน-เป็นความคุ้มครองป้องกันหรือช่วยเหลือ” นั้น ทำให้วิเคราะห์ได้ว่าผู้ที่อยู่ในระดับต่ำชั้นกว่า ไม่มั่นใจในการเข้าถึงทรัพยากรที่ดินไม่มีอำนาจ หรือไม่อาจควบคุม

ความเป็นไปหรือผลที่ต้องการให้เกิดขึ้นได้ ในทางกลับกัน หากบุคคลทุกคนในสังคม ได้รับหลักประกันความมั่นคงในการเข้าถึงแหล่งทรัพยากรที่ตอบสนองความต้องการจำเป็นของตนได้ ค่านิยมแบบความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ก็จะเบาบางหรือลดลง ทั้งนี้ การวิเคราะห์หัตถ์ยະดังกล่าวสะท้อนว่า ระบบอุปถัมภ์หรือความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ให้ประโยชน์กับคู่ความสัมพันธ์ที่แสวงหาการตอบสนองความต้องการจำเป็นของตน โดยมิได้คำนึงถึงการกระจายทรัพยากรออกไปสู่คนในสังคมอย่างทั่วถึงและเป็นธรรมนั่นเอง

วิเคราะห์ต่อเนื่องถึงหลักประกันความมั่นคงในการเข้าถึงแหล่งทรัพยากรที่ตอบสนองความจำเป็น กล่าวอีกอย่างหนึ่งก็คือ สวัสดิการสังคม (social welfare) ที่มีระดับความก้าวหน้า หรือสวัสดิการสังคมที่มีฐานคิดเกี่ยวกับการเคารพในศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์และสิทธิมนุษยชน และมีการกระจายทรัพยากรอย่างทั่วถึงและเป็นธรรมนั่นเอง

การเปลี่ยนแปลงของระบบอุปถัมภ์

ในอดีตก่อนที่สังคมไทยจะมีระบบตำรวจหรือระบบกองทัพบกประจำการ ไม่มีใครทำหน้าที่ดูแลรักษาความสงบอย่างเป็นทางการ ผู้ที่ไม่มีทรัพยากรมากนักย่อมเสี่ยงที่จะถูกคนร้ายกดขี่ ช่มเหงหรือทำร้าย ในหมู่บ้านจึงต้องมีนักเลงเพื่อคุ้มครองป้องกันพรรคพวก-ลูกน้องที่ตนดูแลอยู่ คนที่มีลูกน้องจำนวนไม่มากนักอาจถูกเรียกว่า “ลูกพี่” ถ้าคนที่มีอำนาจแข็งแรงมีลูกน้องมาก ๆ ข้ามไปเชื่อมโยงในหลายหมู่บ้าน ก็เรียกว่า “นาย” ในสมัยกรุงศรีอยุธยา ก่อน พ.ศ.1899 พระมหากษัตริย์ทรงกำหนดให้ราษฎรทุกคนไปขึ้นทะเบียนสังกัดนาย บรรดานายกลายเป็น “ขุนนาง” สามารถเข้าเฝ้าพระมหากษัตริย์ในยุคกรุงศรีอยุธยาได้ ส่วนพวกที่ขึ้นทะเบียนสังกัดมูลนายก็กลายเป็น “ไพร่” ความสัมพันธ์แบบนาย-ไพร่ก็คือความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์นั่นเอง (อคิน รพีพัฒน์, 2548, น.67) หากวิเคราะห์ถึงการหน้าที่ที่ดำรงอยู่ตรงความสัมพันธ์นี้ ไพร่ก็แสวงหาความมั่นคงทางสังคมนั่นเอง (social security) และความมั่นคงทางสังคมก็คือองค์ประกอบหนึ่งของระบบสวัสดิการสังคมที่มีการเรียนการสอนกันในยุคใหม่นั้นเอง

เมื่อสังคมไทยเริ่มมีระบบราชการก่อตัวขึ้น มีการจัดระบบระเบียบ มีเส้นสาย การบังคับบัญชาลดหลั่นกันลงไป เมืองค์พระมหากษัตริย์ประทับอยู่ที่ยอดโครงสร้าง ขุนนางประจำกรมมีชั้นยศแตกต่างกันไปด้วยจำนวนศักดินา เพื่อจะจำแนกว่าขุนนางคนไหนมีอำนาจเหนือคนอื่นเพียงใด แต่จะมีไพร่อยู่ใต้การบังคับบัญชา (และดูแล) จำนวนมากน้อยเท่าใดขึ้นอยู่กับฐานะตำแหน่ง อคิน รพีพัฒน์ (น. 70) วิเคราะห์ว่า ในด้านหนึ่ง อาจจะมองได้ว่า พระมหากษัตริย์น่าจะเป็นผู้อุปถัมภ์ของขุนนางทั้งปวง แต่ทว่า เมื่อพิจารณาจากมุมมองของนักมานุษยวิทยา ที่ถือว่าพระมหากษัตริย์เป็นสถาบัน มิใช่ตัวบุคคลแล้ว ขุนนางทุกคนก็ไม่ใช่ผู้รับการอุปถัมภ์จากพระมหากษัตริย์ มีเพียงขุนนางที่ใกล้ชิดพระองค์เป็นการส่วนตัว (เช่น สุนทรภู่-รัชกาลที่ 2) ที่ทำอะไรภายนอกเหนือจากหน้าที่การงานของตน จนได้รับพระราชทานความช่วยเหลือเป็นพิเศษ-เท่านั้น ที่นับเป็นผู้รับการอุปถัมภ์จากพระองค์ อคิน รพีพัฒน์ ยังตั้งข้อสงสัยด้วยว่า การแต่งตั้งบุคคลเข้าสู่ตำแหน่งต่าง ๆ ในราชการเป็นเรื่องส่วนพระองค์หรือหลักการทั่วไปอย่างไร

ส่วนในกลุ่มขุนนางกันเอง ความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ก็ก่อเกิดขึ้นอย่างซับซ้อน เพราะขุนนางบางคนสร้างความสัมพันธ์ส่วนตัวกับผู้บังคับบัญชาของตนเพื่อความก้าวหน้า ในหน้าที่การงานเป็นพิเศษ หรือเพื่อรางวัลหรือของแลกเปลี่ยนบางสิ่งบางอย่างที่ไม่ได้ให้กับบุคคลทั่วไป

พิจารณาในด้านอุดมการณ์ความเชื่อและหลักศีลธรรมที่เป็นฐานคิดของการปกครองในอดีต สถาบันพระมหากษัตริย์เป็นสัญลักษณ์แห่งธรรม ทรงมอบหมายให้ขุนนางปกครองดูแลไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน ต่างพระเนตรพระกรรณ ถ้อยคำในพระราชกำหนดต่าง ๆ เป็นการตักเตือนให้ขุนนางดูแลไพร่ด้วยความเมตตากรุณา ใช้งานแต่พอควร ฯลฯ (น. 71) อย่างไรก็ตาม การที่เจ้านายและขุนนาง ไม่มีเงินเดือนประจำ จึงต้องหากินบนหลังไพร่ ทำให้เกิดการขูดรีดเป็นธรรมดา การสร้างความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ก็เป็นความพยายามที่จะหลีกเลี่ยงการขูดรีดอย่างหนึ่ง อคิน รพีพัฒน์วิเคราะห์ว่า คงมีไพร่จำนวนไม่น้อยที่หลบเลี่ยงการขูดรีดไม่ได้ จึงมีหลักฐานว่า มีไพร่หลบหนีไปซ่อนในป่าเป็นจำนวนมาก ทำให้ราชการเดือดร้อนมาก ต้องมีการส่งคนไปเกลี้ยกล่อมและสอบถามว่า

ใครเป็นผู้ซ่อมเหง ดังนั้น ในอดีตความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์จึงมีฐานะเป็นกลไกที่ใช้เพื่อใช้หลีกเลี่ยงการกดขี่โดยรัฐและขุนนาง ส่วนในระดับขุนนางด้วยกันเอง ระบบอุปถัมภ์ก็ถูกใช้เป็นกลไกการเลื่อนตำแหน่งและขยายอำนาจของขุนนางแต่ละคน (น. 72)

เมื่อเข้าสู่ยุคสมัยใหม่ ซึ่งอคิน รพีพัฒน์นับเริ่มต้นตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 ผ่านการเปลี่ยนแปลงจากยุคสมบูรณาญาสิทธิราชย์ เข้าสู่ประชาธิปไตยระยะสั้น ๆ สลับกับการปฏิวัติโดยทหารและขุนนาง จนมาสู่ยุคเผด็จการรัฐสภา ระบบอุปถัมภ์ได้ค่อยเปลี่ยนแปลงมาเรื่อย ๆ เมื่อระบบเศรษฐกิจและสังคมกลายเป็นอุตสาหกรรมมากยิ่งขึ้นเรื่อย ๆ ความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์แบบยุคเดิมก็ลดความสำคัญลงไป จนนิธิ เอียวศรีวงศ์ตั้งข้อสังเกตว่า ความสัมพันธ์แบบตลาดกำลังมาแทนที่ แม้แต่กรณีการซื้อเสียงก็เป็นความสัมพันธ์แบบตลาด แต่เอาความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์เคลือบ-หรือห่อหุ้มเอาไว้ โดยให้เหตุผลว่า การแลกเปลี่ยนแบบตลาดที่เป็นการซื้อเสียงนั้น เป็นสิ่งที่ถูกกำหนดคุณค่าทางศีลธรรมที่มากำกับการแลกเปลี่ยนว่า “เป็นการต้องห้าม” ไม่สมควรจะทำ แต่เมื่อเคลือบด้วยความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์แล้ว ทำให้แลกเปลี่ยนได้ทุกอย่าง (น. 95)

ดังนั้น หากคำอธิบายของ นิธิ เอียวศรีวงศ์ มีน้ำหนักความถูกต้อง นั้นเท่ากับว่า สังคมไทยไม่ได้มองว่าระบบอุปถัมภ์หรือความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์เป็นเรื่องผิดศีลธรรมหรือเป็นเรื่องเสียหาย หรืออย่างน้อยที่สุด ความสัมพันธ์เชิงการแลกเปลี่ยนแบบตลาดที่มุ่งให้ได้อภิสิทธิ์พิเศษเฉพาะตน-ต่างหากที่เป็นเรื่องเลวร้ายหรือเป็นที่เสียหายมากกว่า ความคิดของ นิธิ เอียวศรีวงศ์ ไกลเคียงกับ ลิซิด ธีรเวคิน (2553) ที่ว่า

“ระบบอุปถัมภ์มีส่วนที่ดีอยู่มากมาย เป็นการช่วยเหลือผู้เสียเปรียบให้มีโอกาส แต่ระบบอุปถัมภ์จะต้องไม่ทิ้งหลักคุณธรรม (the merit system) การนำคนที่รู้จักสนิทสนมหรือพรรคพวกมาทำงานในองค์กรไม่ใช่ของแปลก แต่บุคคลผู้นั้นต้องมีความรู้ความสามารถ และมีคุณภาพไม่แพ้ผู้อื่น และในแง่หนึ่งระบบอุปถัมภ์ก็มีอยู่ตามระดับมากน้อยในทุกสังคมแม้ในสังคมตะวันตก แต่สิ่งหนึ่งซึ่งปฏิเสธไม่ได้ก็คือ ระบบอุปถัมภ์เองจะต้องมีการปรับตัวไม่ให้เกิดความขัดแย้ง

อย่างรุนแรงกับระบบที่ความเสมอภาคกำลังมีมากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งสังคมที่มีวัฒนธรรมแบบมีส่วนร่วมและมีการปกครองแบบประชาธิปไตย”

อย่างไรก็ตาม นักวิชาการในยุคปัจจุบัน (อภิชาติ สถิตนิรามัย, ยุกติ มุกตาวิจิตร, และ นิติ ภาวครพันธุ์, 2556) มีความเห็นว่า ความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์อาจจะไม่มีอยู่แล้วในปัจจุบัน หรือหากความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์ยังมีอยู่จริง ก็จะไม่ใช่คุณลักษณะหลักของสังคมอีกต่อไป ทว่า สังคมปัจจุบันกำลังเต็มไปด้วยชุดความสัมพันธ์ในแบบอื่น ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ความสัมพันธ์ในเชิงแนวนอนจะทวีความสำคัญเพิ่มมากขึ้น ในหลายชุมชนท้องถิ่น ได้มีการสร้างความสัมพันธ์ทางสังคมแบบใหม่ ๆ ที่สถานภาพของสมาชิกในกลุ่มมิได้แตกต่างกันไกลกันมากแบบความสัมพันธ์แนวตั้ง-ไม่มีใครอยู่เหนือคนอื่นมากมายนัก โดยมีลักษณะความสัมพันธ์ในเชิงเครือข่ายในแนวนอน ที่มีความซับซ้อนยืดหยุ่นและผันแปรตลอดเวลา รวมทั้ง อาจจะซ้อนทับกับความสัมพันธ์แบบอื่น ๆ ได้ ทั้งนี้ เกิดจากเหตุผลที่ว่า การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและการผลิตในโลกปัจจุบัน ส่งผลให้การผูกขาดของกลุ่มอิทธิพลในท้องถิ่นหลายแห่งต้องเสื่อมลง นำไปสู่การเปลี่ยนแปลงแบบแผนความสัมพันธ์ของคนในชุมชนต่าง ๆ การเปลี่ยนแปลงนี้ยังเปิดโอกาสให้คนในชุมชนสร้างองค์กรหลายประเภทขึ้นในชุมชน ยังมีการสร้างองค์กรและเครือข่ายใหม่ ๆ ก็ยังส่งผลให้ประชาชนในชุมชนจำนวนมากเกิดจิตสำนึกเป็นความตื่นตัวทางการเมือง ในหลายพื้นที่ถึงขั้นเข้าร่วมในการเคลื่อนไหวทางการเมือง ต่อสู้เรียกร้องเพื่อสิทธิและประโยชน์ของตนมากขึ้น ภาพของการเป็นผู้รอรับการอุปถัมภ์จึงบรรเทาเบาบางลงไปมาก ทว่า ประชาชนได้พัฒนาอัตลักษณ์ใหม่กลายมาเป็น “พลเมืองใหม่” ที่มีสิทธิและแสวงหาโอกาสในการเข้าถึงทรัพยากรอย่างเป็นธรรม

ระบบอุปถัมภ์ยุคปัจจุบัน: หายไปหรือยังดำรงอยู่

การศึกษาของอภิชาติ สถิตนิรามัย, ยุกติ มุกตาวิจิตร และนิติ ภาวครพันธุ์ (2556) มีความย้อนแย้งกับการศึกษาของบริงเกอร์ฮอฟและโกลด์สมิธ (Brinkerhoff & Goldsmith, 2004) ที่มองว่า ระบบอุปถัมภ์ยังคงดำรงอยู่ในประเทศกำลังพัฒนา อย่างไร

ก็ตาม บริงเกอร์ฮอฟและโกลด์สมิธ ไม่ได้กล่าวถึงระบบอุปถัมภ์ในประเทศไทย แต่สังคมที่นักวิชาการทั้งสองท่านกล่าวถึง มี อาทิ เม็กซิโก เซเนกัล อาร์เจนตินา เวเนซุเอลา รัสเซีย เกาหลีใต้ เคนยา ซิมบับเว มาเลเซีย จีน จาไมกา ไต้หวัน โบลิเวีย กานา โคลอมเบีย ฟิลิปปินส์ บราซิล อินเดีย อัฟริกาตะวันตก ปากีสถาน ตุรกี เชียร์ราเลโอน เป็นต้น บริงเกอร์ฮอฟ และ โกลด์สมิธ ไม่ได้กล่าวถึงประเทศไทย แต่ให้ความเห็นว่า ระบบอุปถัมภ์จะไม่มีวันหมดไปจากสังคมมนุษย์

ในบทความเรื่อง Good governance, clientelism, and patrimonialism: New perspectives on old problems บริงเกอร์ฮอฟและโกลด์สมิธเห็นว่า บุคคลเล็กที่จะอยู่ใต้ระบบอุปถัมภ์ เพราะเห็นว่าเป็นกลยุทธ์การค้ำนึ่งถึงความมั่นคงปลอดภัยของตนเป็นลำดับแรก (a safety-first strategy) บทความนี้ยังได้รวบรวมกลยุทธ์หลักในการปฏิรูประบบอุปถัมภ์ (major strategies for reforming clientelistic systems) ที่มีการปฏิบัติในประเทศต่าง ๆ ในศตวรรษที่ 21 ได้แก่ การปฏิรูปเศรษฐกิจให้เป็นระบบเสรี (economic liberalization) การปฏิรูปประชาธิปไตย (democratization) การกระจายอำนาจ (decentralization) และการปฏิรูประบบราชการ (civil service reform)

เมื่อเชื่อมโยงผลการศึกษาวิจัยของ อภิชาติ สถิตินิรามัย, ยุคติ มุกตาวิจิตร และ นิติ ภาวครพันธุ์ (2556) ที่มองแนวโน้มว่าระบบอุปถัมภ์ในสังคมไทยจะไม่มีบทบาทที่สำคัญอีกต่อไป และบทความของบริงเกอร์ฮอฟและโกลด์สมิธที่ไม่ได้กล่าวถึงบริบทของระบบอุปถัมภ์ในสังคมไทยเลย แสดงว่าระบบอุปถัมภ์ในไทยคงจะเป็นอย่างที่นักวิชาการไทยสามท่านได้วิเคราะห์ไว้ หรืออาจจะอภิปรายแย้งได้ว่า การที่บทความของบริงเกอร์ฮอฟและโกลด์สมิธไม่ได้พูดถึงสังคมไทย ก็ไม่ได้หมายความว่า ประเทศไทยนั้นได้ลบล้างระบบอุปถัมภ์ออกไปจากสังคมไทยแล้ว-หาได้ไม่

ปัญหาสังคมกับระบบอุปถัมภ์

เมื่อกล่าวถึงปัญหาสังคม มีแนวคิดทฤษฎีที่ใช้อธิบายปัญหาสังคมที่แตกต่างกัน อาทิ แนวคิดขวาใหม่ (New Right) มองว่า ปัญหาสังคมเกิดจากคนจนเกียจคร้าน ไม่ขยันทำงาน หรือเกิดจากคนบางอนุวัฒนธรรม ส่วนแนวคิดทางสายกลาง (Middle Way) มองว่าปัญหาสังคมเกิดจากระบบทุนนิยมที่ปล่อยให้เป็นไปตามยถากรรม หากจะแก้ไขปัญหาสังคม รัฐต้องมีบทบาทเข้ามาแทรกแซงเศรษฐกิจเสรีในระดับหนึ่งรวมทั้งต้องสร้างสมดุลระหว่างนโยบายสังคมและนโยบายเศรษฐกิจ แนวคิดสังคมประชาธิปไตย (Democratic Socialism) เห็นด้วยกับแนวคิดทางสายกลางที่ว่า ปัญหาสังคมเกิดจากระบบทุนนิยมแต่ยังเชื่อระบบรัฐสภาและการเปลี่ยนแปลงในเชิงปฏิรูป รวมทั้งรัฐต้องมีบทบาทเข้าแทรกแซงระบบทุนนิยมเสรีให้มากกว่าทางสายกลาง แนวคิดมาร์กซิสต์ (Marxists) เห็นว่าปัญหาสังคมเกิดจากระบบทุนนิยมเช่นกัน แต่ต้องแก้ไขปัญหาสังคมด้วยการปฏิวัติของชนชั้นกรรมาชีพ แนวคิดสตรีนิยม (Feminists) เห็นว่าปัญหาสังคมเกิดจากสังคมที่ถูกครอบงำด้วยวิถีคิดชายเป็นใหญ่ (Patriarchy) การแก้ปัญหาสังคมต้องสร้างความเท่าเทียมทางเพศอย่างจริงจัง ส่วนแนวคิดกรีนนิสต์ (Greenists) เห็นว่าปัญหาสังคมเกิดจากอุตสาหกรรมนิยมและบริโภคนิยม รวมทั้งการรุกรานธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ต้องลดขนาดการเติบโตทางเศรษฐกิจ ปัญหาสังคมจึงจะลดลง ฯลฯ (กิตติพัฒน์ นนทปัทมะคุลย์, 2557; 2554)

เมื่อพิจารณาจากแนวคิดทฤษฎีทั้งหกแนวคิด ซึ่งเป็นแนวคิดทฤษฎีที่ใช้อธิบายสวัสดิการสังคมและรัฐสวัสดิการ โดยผู้ที่จำแนกออกเป็นหกแนวคิดชุดนี้ ได้แก่ วิก ยอร์จ และพอล ไวคิง (Vic George & Paul Wilding, 1994 อ้างถึงในกิตติพัฒน์ นนทปัทมะคุลย์, 2554) และทั้งหกแนวคิดก็มีมุมมองต่อปัญหาสังคมที่แตกต่างกัน อย่างไรก็ตาม หากพิจารณาถึงธรรมชาติของความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์หรือระบบอุปถัมภ์ว่าเป็นความสัมพันธ์ในแนวดิ่ง และมีความแตกต่างระหว่างคู่ความสัมพันธ์ที่ฝ่ายหนึ่งเหนือกว่า มีทรัพยากรมากกว่า มีอำนาจมากกว่า และอีกฝ่ายหนึ่งเป็นฝ่ายที่ต่ำชั้นกว่า มีทรัพยากรน้อยกว่า หรือไม่มี มีอำนาจน้อยกว่า หรือไม่มีอำนาจเลยนั้น แนวคิดทฤษฎีที่จะทำให้ระบบอุปถัมภ์

ยังคงดำรงความเข้มข้นอยู่ในสังคมก็คือ แนวคิดขาใหม่นั้นเอง เนื่องจากแนวคิดขาใหม่นิยมให้มีความแตกต่างระหว่างชนชั้น ไม่เชื่อเรื่องความเท่าเทียมความเสมอภาค จุดยืนของขาใหม่จะสนับสนุนระบบอุปถัมภ์หรือความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ให้มีการดำรงอยู่ต่อไปได้ดี

ยิ่งไปกว่านั้น แนวคิดขาใหม่อาจทำให้ระบบอุปถัมภ์กลายเป็นระบบอุปถัมภ์พันธุ์ใหม่ที่หุ้มห่อความสัมพันธ์แบบแลกเปลี่ยนเชิงการตลาดด้วยความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์อย่างทีนิตี เอียวศรีวงศ์ได้ให้ความเห็นไว้นั่นเอง

ถ้าเช่นนั้นแล้ว แนวคิดทฤษฎีใดที่มีความเหมาะสมกับการนำมาเป็นฐานคิดเพื่อการเอาชนะระบบอุปถัมภ์หรือลดความรุนแรงของความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ ไม่ว่าจะเป็นพันธุ์เก่าหรือพันธุ์ใหม่ก็ตาม คำตอบในเชิงตรรกะก็คือ แนวคิดทฤษฎีนั้นควรจะมีจุดยืนของการเสริมสร้างความสัมพันธ์ในแนวนอน ซึ่งหมายถึงแนวคิดทฤษฎีที่มีทิศทางเป็นการเน้นสร้างความเสมอภาคเท่าเทียมของผู้คนในสังคม หรือเคารพในความหลากหลายของคนในสังคม รวมทั้งมีแบบแผนของการเฉลี่ยทุกข์เฉลี่ยสุข โดยไม่ได้หวังรับผลประโยชน์ตอบแทนที่มากกว่า-เพราะว่าบุคคลนั้นมีทรัพยากร มีอำนาจและมีสถานภาพสูงกว่า แนวคิดทฤษฎีตั้งแต่แนวคิดทางสายกลาง แนวคิดสังคมประชาธิปไตย แนวคิดสตรีนิยม แนวคิดกรีนนิสต์ และแนวคิดทางสายที่สาม (the Third Way) หรือแนวคิดซ้ายใหม่ (the New Left) ก็น่าจะประยุกต์ใช้ได้ดี ส่วนแนวคิดมาร์กซิสต์นั้น ไม่แน่ว่าสามารถนำไปสู่การสลายความสัมพันธ์แนวดิ่งได้อย่างแท้จริงหรือไม่

เมื่อมีการตอบสนองความต้องการจำเป็นให้กับประชาชนทุกคนอย่างเคารพในสิทธิ ศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ ได้อย่างแท้จริง ก็ไม่มีเงื่อนไขความจำเป็นใด ๆ ที่ประชาชนจะต้องแทรกตัวตนของเขาหรือเธอเข้าไปอยู่ภายใต้โครงสร้างแนวดิ่งของระบบอุปถัมภ์อีกต่อไป การเปลี่ยนแปลงสังคมให้ตอบสนองความต้องการจำเป็นของประชาชนอย่างทั่วถึง เป็นธรรมและเคารพในศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ ไม่แบ่งแยก ไม่กีดกัน ไม่มีคนใดต้องถูกผลักให้เป็นคนชายขอบ – เยี่ยงนี้แล้ว ระบบอุปถัมภ์หรือความสัมพันธ์เชิง

อุปถัมภ์ก็ไม่มีโอกาสที่จะดำรงอยู่อีกต่อไป หรืออาจจะมียู่แต่ไม่อาจเป็นแบบแผนปฏิบัติการทางสังคมที่เป็นกระแสหลักได้อีกต่อไป

นัยยะระบบอุปถัมภ์กับนักสังคมสงเคราะห์

การสังคมสงเคราะห์มีปรัชญาความเชื่อด้านมนุษยนิยม เชื่อในศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ เคารพหลักการสิทธิมนุษยชน เหล่านี้เป็นกระบวนการที่สอดคล้องกับความสัมพันธ์ทางสังคมในแนวนอน-ไม่ใช่แนวตั้ง ไม่ว่าผู้ให้บริการของนักสังคมสงเคราะห์จะเป็นคนชนชั้นใด ยากดีมีเงิน หรือเป็นคนชายขอบ หรือประสบความยากลำบากสักเพียงใด การทำงานของนักสังคมสงเคราะห์ไม่ใช่ความสัมพันธ์แนวตั้ง หรือความสัมพันธ์ในเชิงอุปถัมภ์อย่างแน่นอน

อย่างไรก็ตาม ผู้ให้บริการของนักสังคมสงเคราะห์มักเป็นผู้ที่มีความเปราะบาง และรู้สึกไร้พลังอำนาจ (powerless) เมื่อมีการปฏิสัมพันธ์กับนักสังคมสงเคราะห์ ผู้ให้บริการส่วนหนึ่งจะพยายามจัดวางตำแหน่งแห่งที่ของตนไปในจุดที่อยู่ต่ำชันกว่า นักสังคมสงเคราะห์ ส่วนหนึ่งอาจเป็นเพราะความรู้สึกถ่อมตน ไม่เชื่อมั่นตนเอง หรือรู้สึกอ่อนแอจนต้องการการคุ้มครองป้องกันจากผู้ที่อยู่เหนือกว่า ปฏิสัมพันธ์ที่แนะออกมาจากความต่ำต้อยด้อยค่าของผู้ให้บริการเช่นนี้ หากนักสังคมสงเคราะห์ไม่มีความตระหนักรู้ หรือไม่ฉุกคิดถึงท่าทีที่ผู้ให้บริการวางตนต่ำชันเช่นนี้ นักสังคมสงเคราะห์อาจวางตนผิดพลาดที่ไปอยู่ในจุดที่แสดงความเหนือชั้นกว่าผู้ให้บริการ เมื่อเป็นเช่นนั้น ความสัมพันธ์แนวตั้ง-หรือความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ก็จะเริ่มสำแดงบทบาทของมันทันที

การแสดงออกด้วยท่าทีของนักสังคมสงเคราะห์จึงเป็นทักษะที่ละเอียดอ่อน นักสังคมสงเคราะห์พึงแสดงตนเพื่อสื่อให้รู้ว่า นักสังคมสงเคราะห์มีทรัพยากรและมีคำปรึกษาที่มีศักยภาพในการช่วยเหลือ-ให้ช่วยตนเองได้ ทว่า นักสังคมสงเคราะห์ก็ยังไม่ใช่ว่าคนที่อยู่สูงกว่า-หรืออยู่เหนือกว่าผู้ให้บริการอยู่ดี เราต้องสื่อให้ผู้ให้บริการรู้ว่า เราเคารพ

ในสิทธิของเขา เชื่อมั่นในความเป็นมนุษย์ของเขา เรามีอำนาจของวิชาชีพ มีทรัพยากรอยู่ในมือ – แต่เราไม่ใช่ผู้ให้การอุปถัมภ์โดยเด็ดขาด

ผู้ใช้บริการที่มาพบนักสังคมสงเคราะห์จำนวนไม่น้อย แบกปัญหาสังคมมาด้วยบนไหล่ของเขา ผู้ใช้บริการส่วนหนึ่งอาจเป็นผู้กระทำผิด บางคนอาจเป็นผู้ป่วยที่เสพติด เสพติด บางคนอาจต้องคดีข่มขืนกระทำชำเราหรือฆ่าคนตาย บางคนอาจขายบริการทางเพศ หรือทุพติหารรุนแรงทุกเมีย ฯลฯ นักสังคมสงเคราะห์จะสื่อสารให้ผู้ใช้บริการเหล่านี้รู้ว่าเรานับถือในความเป็นมนุษย์ของเขา และเชื่อมั่นว่าเขาเปลี่ยนแปลงตนเองได้ ที่สำคัญที่สุด เราไม่มองเขาในฐานะเป็นผู้รับการอุปถัมภ์โดยเด็ดขาด

สำหรับผู้ใช้บริการที่วางตนอยู่ในจุดที่เป็นผู้อุปถัมภ์ และมีบุคคลอื่น ๆ ที่อยู่ได้ การอุปถัมภ์ของเขา นักสังคมสงเคราะห์จะทำงานกับบุคคลนี้ด้วยความระมัดระวัง อาจต้องผนวกเอาคติของลัทธิจิต วิถีชีวิต ที่เห็นว่า ระบบอุปถัมภ์ที่กำกับด้วยหลักคุณธรรม เป็นความสัมพันธ์ที่ยอมรับได้ อย่างไรก็ตาม นักสังคมสงเคราะห์อาจจะดำเนินงานให้ความช่วยเหลือ พร้อม ๆ กับการสะท้อนความหมายใหม่ (redefine) ที่มีทิศทางลดความสัมพันธ์แนวดิ่งและขยายขยายพื้นที่ให้กับความสัมพันธ์แนวนอนอย่างค่อยเป็นค่อยไป

อันที่จริง หากมองว่า ปรัชญา ค่านิยม จริยธรรมทางวิชาชีพของนักสังคมสงเคราะห์ รวมทั้งความรู้ ทักษะและทักษะที่หล่อหลอมนักสังคมสงเคราะห์อย่างเป็นทางการขึ้นมาสักคนหนึ่ง เหมือนการผลิตวาทกรรมชุดใหญ่ขึ้นมาชุดหนึ่ง ที่มีการขับเคลื่อนกับวาทกรรมชุดอื่น ๆ วาทกรรมที่นักสังคมสงเคราะห์วิชาชีพต้องขับเคลื่อนอย่างสำคัญก็คือ “ระบบอุปถัมภ์” นั่นเอง หลักการผู้ใช้บริการเป็นศูนย์กลาง ผู้ใช้บริการมีส่วนร่วมในกระบวนการเปลี่ยนแปลง การมีทัศนคติที่ไม่กำหนดตายตัว การเคารพในความแตกต่างและความหลากหลายของผู้ใช้บริการ การรักษาความลับ ฯลฯ เหล่านี้ทำหน้าที่เป็นวาทกรรมที่ขับเคลื่อน-ลบล้างความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์โดยตรง

อย่างไรก็ตาม หากเราพิจารณาจาก ถ้อยคำที่คนทั่วไปไม่เข้าใจความหมายของงานสังคมสงเคราะห์ที่แท้จริง คนทั่วไปมักจะมองว่า การสังคมสงเคราะห์คือการแจกข้าว

แจกของหรือบรรเทาทุกข์ชั่วคราวคราว ดูเหมือนกับว่า การสังคมสงเคราะห์กลายเป็นความหมายที่สอดคล้องกับระบบความสัมพันธ์แนวดิ่งหรือระบบอุปถัมภ์แบบดั้งเดิม ทำให้ไม่เห็นคุณค่าความหมายของการสังคมสงเคราะห์ที่แท้จริง (ดูวิสัยทัศน์ของพระเทพเวที, 2532 ใน วันทนี วาสิกะสิน, สุรางค์รัตน์ วศินารมณ และ กิติพัฒน์ นนทปัทมะดุลย์, 2553, น.69-73) ทว่า หากเรายึดความหมายที่แท้จริง เราก็จะเห็นการหน้าที่ของการสังคมสงเคราะห์ที่สร้างบูรณาการทางสังคม (social integration) และการบูรณาการทางสังคมจะบรรลุผล จนทำให้สังคมมีเอกภาพได้จำเป็นต้องผลิตสร้างขึ้นโดยมีฐานคิดของการตระหนักในปรัชญาที่ว่าด้วยศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์และการเชื่อมั่นว่ามนุษย์ทุกคนมีความเสมอภาคเท่าเทียมกัน ตลอดจนการคำนึงถึงหลักการสิทธิมนุษยชน การทำงานสังคมสงเคราะห์ในความหมายที่แท้ก็คือการขับเคลื่อนทางวาทกรรมอย่างลึกซึ้งกับความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่เป็นแนวดิ่งนั่นเอง

ยิ่งนักสังคมสงเคราะห์เข้าใจระบบอุปถัมภ์อย่างลึกซึ้งเท่าใด นักสังคมสงเคราะห์ก็ยิ่งเห็นคุณค่าของปรัชญา ค่านิยม จริยธรรมทางวิชาชีพ ความรู้ ทัศนคติและทักษะ ฯลฯ ที่เราต้องใช้เป็นเครื่องมือในการปกป้องคุ้มครอง พัฒนา บำบัดรักษา พิสูจน์ให้ผู้ผู้ให้บริการเปลี่ยนแปลงและก้าวข้ามระบบอุปถัมภ์ไปสู่ความเป็นมนุษย์อย่างแท้จริง

สรุป

ระบบอุปถัมภ์หรือความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์เป็นกลไกทางสังคม ที่เปลี่ยนแปลงความหมายและรูปลักษณ์ไปตามการเปลี่ยนแปลงทางสังคม โดยทั่วไป นักวิชาการศึกษาระบบอุปถัมภ์ในฐานะที่เป็นสิ่งเลวร้ายและเป็นอุปสรรคต่อการพัฒนาประชาธิปไตย ระบบอุปถัมภ์เกี่ยวพันกับการทุจริตคอร์รัปชัน การพนัน การเล่นพรรคเล่นพวก ใช้เส้นสาย – ในบริบทของรัฐศาสตร์และรัฐประศาสนศาสตร์เป็นส่วนใหญ่ อันที่จริง ระบบอุปถัมภ์เชื่อมโยงและแนบแน่นอยู่กับปัญหาสังคมและสวัสดิการสังคมด้วยเช่นกัน และเมื่อพิจารณาไปที่ระบบปรัชญาคุณค่าของสังคมสงเคราะห์ กลายเป็นว่า สังคมสงเคราะห์ที่ตระหนักในความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ก็มีการหน้าที่ที่ขับเคลื่อนกับระบบอุปถัมภ์ที่มีอยู่ ยิ่ง

นักสังคมสงเคราะห์ที่มีความเข้าใจในความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์มากเท่าใด นักสังคมสงเคราะห์ก็ยิ่งมีความชัดเจนในบทบาทของวิชาชีพมากขึ้น.

รายการอ้างอิง

- กิตติพัฒน์ นนทปัทมเศกุล. (2557). *รัฐสวัสดิการและสวัสดิการโดยรัฐ: แนวคิดทฤษฎีสวัสดิการสังคม*. เอกสารคำสอน วิชา บส 701 แนวคิดและทฤษฎีที่ใช้ในงานสวัสดิการสังคม ภาค 1/2557 โครงการปริญญาโทสาขาการบริหารและนโยบายสวัสดิการสังคม (ศูนย์ลำปาง) คณะสังคมสงเคราะห์ศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- กิตติพัฒน์ นนทปัทมเศกุล. (2554). *นโยบายสังคมและสวัสดิการสังคม*. พิมพ์ครั้งที่ 5 กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- พนันท์ วรรณเทพสกุล. (2554). *รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์ โครงการวิจัย “เศรษฐกิจพอเพียงได้ดิน: มุมมองการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างเศรษฐกิจสังคมไทยผ่านธุรกิจการพนัน”* ภายใต้โครงการ การศึกษาสถานการณ์ พฤติกรรมและผลกระทบการพนันในประเทศไทย สนับสนุนโดยสำนักงานกองทุนสนับสนุนการส่งเสริมสุขภาพ (สสส.).
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2550). *วัฒนธรรมการเมืองไทย*. การแสดงปาฐกถาพิเศษ ในโอกาสการประชุมทางวิชาการสถาบันพระปกเกล้า ครั้งที่ 9 ประจำปี 2550 ภายใต้หัวข้อ “วัฒนธรรม การเมือง จริยธรรม และการปกครอง” วันที่ 8 พฤศจิกายน 2550 ณ ศูนย์ประชุมสหประชาชาติ ถ.ราชดำเนินนอก (<http://www.prachatai.com/journal/2007/11/14772>).
- বার্চ্คิต্ত์ อูรรรณโณ. (2552). พลวัตของการเมืองไทย (Dynamics of Thai politics). *จุลนิติ*, พฤษภาคม – มิถุนายน 52, น. 28-37.

ประกาศ ปันตบแต่ง. (2555). *ขบวนการคนจนในสายตานิธิ*. งานเสวนาวิชาการ เรื่อง “พลังความรู้แบบนิธิ” เนื่องในโอกาสครบรอบ 72 ปี ของนิธิ เอียวศรีวงศ์ จัดโดย มหาวิทยาลัยเที่ยงคืน วันที่ 28 พฤษภาคม 2555 ณ คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่. ประชาธรรม สถานีข่าวประชาชน.
(http://prachatham.com/detail.htm?code=n2_29052012_01).

ปริตตา เฉลิมเผ่า กอนันทกุล. (2548). ชีวิต ความคิดและงานของ ม.ร.ว.คิน รพีพัฒน์. (ฉบับ 2548). ใน *ระบบอุปถัมภ์กับการพัฒนาสังคม: ด้านหนึ่งในการเปลี่ยนแปลงสังคมไทย* (น. 10-39). การแสดงปาฐกถาพิเศษ ป่วย อังภากรณ์ ครั้งที่ 9 คณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. กรุงเทพฯ: ห้างหุ้นส่วนจำกัด สามลดา.

ลิขิต ธีระเวคิน. (2553). *ระบบอุปถัมภ์และการพัฒนาประชาธิปไตย. หนังสือพิมพ์สยามรัฐ*, วันที่ 4 พฤศจิกายน 2553.
(http://www.dhiravegin.com/detail.php?item_id=000903).

วันทนีย์ วาสิกะสิน, สุรางค์รัตน์ วศินารมณ และกิตติพัฒน์ นนทปัทมะดุลย์. (2553). *ความรู้ทั่วไปเกี่ยวกับสวัสดิการสังคมและสังคมสงเคราะห์*. พิมพ์ครั้งที่ 7. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

ศุภรัตน์ เลิศพานิชย์กุล. (2538). *ความสัมพันธ์ของคนในสังคม : พื้นฐานทางสังคมและวัฒนธรรมการเมืองไทย*. นนทบุรี: มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช.

สถาพร เจริญธรรม. 2549. คอร์รัปชัน: แนวคิด การต่อต้านและข้อสังเกตบางประการ.
(<http://www.kpi.ac.th/kpith/pd>).

สมเกียรติ วันทะนะ. (2524). เอกสารบันทึกการอภิปราย เรื่อง *การใช้ Patron-Client Model ในการศึกษาสังคมไทย*. กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

- สิทธิโชค กลางคุณานนท์. (2552). *พัฒนาการและบทบาททางการเมืองของกลุ่มธุรกิจการเมืองในประเทศไทย*. วิทยานิพนธ์รัฐประศาสนศาสตรมหาบัณฑิต คณะรัฐประศาสนศาสตร์ สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์.
- อकिन รพีพัฒน์. (2548). *ระบบอุปถัมภ์กับการพัฒนาสังคม: ด้านหนึ่งในการเปลี่ยนแปลงสังคมไทย*. การแสดงปาฐกถาพิเศษ ป่วย อังภากรณ์ ครั้งที่ 9 คณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. กรุงเทพฯ: ห้างหุ้นส่วนจำกัด สามลดา.
- อภิชาติ สถิตนิรามัย. (2556). *อนาคตการเมืองไทยใน 20 ปี*. (<http://thaipublica.org/2013/08/thailands-political-future-20-years/>).
- อภิชาติ สถิตนิรามัย, ยุกติ มุกดาวิจิตร, และ นิติ ภาวศ์พันธุ์. (2556). *รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์ โครงการวิจัยทบทวนภูมิทัศน์การเมืองไทย (Re-examining the political landscape of Thailand)*. องค์การรับทุน คณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. สนับสนุนทุนวิจัย โดย แผนงานสร้างเสริมนโยบายสาธารณะที่ดี (นสช.) สำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ (สสส.).
- อมรา พงศาพิชญ์ และ ปรีชา คุวินทร์พันธ์. (2539). *ระบบอุปถัมภ์*. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- Brinkerhoff, D.W., & Goldsmith, A.A., 2004. Good governance, clientelism, and patrimonialism: New perspectives on old problems. *International Public Management Journal*, 7 (2): pp. 163-185.
- Darabont, C.A. 2010. The entrenchment of clientelistic practices: Methodological and conceptual issues of transferability. *European Journal of Interdisciplinary Studies*, 2 (1): pp. 23-36.
- Kemp, J.H. 1982. A tail wagging the dog: The patron-client model in Thai studies. In C. Clapham, (Ed.), *Private Patronage and Public Power: Political Clientelism in the Modern State*. London: Frances Printer.

Muno, W. (2010). *Conceptualizing and measuring clientelism*. Paper to be presented at the workshop “Neopatrimonialism in various world region” 23 August 2010 GIGA German Institute of Global and Area Studies, Hamburg.

Valena, M.M. (1999). *Patron-Client Relations and Politics in Brazil. A historical overview*.
(www.lse.ac.uk/geographyandenvironment/.../rp58.pdf).